

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ «ПРИРОДА» ЯК СКЛАДОВА ПРОСТОРОВОГО КОДУ

І. М. Серебрянська

У статті розглядається смислова структура концепту «природа» на матеріалі мови художніх творів українських письменників другої половини ХХ ст. Основна увага приділяється особливостям просторового сприйняття об'єктів природи в українській мовній картині світу. Виділяються лексико-семантичні групи, які є вербалізаторами досліджуваного концепту.

Ключові слова: концепт, етнокультурний концепт, просторовий код, лексико-семантична група, лексико-семантичне поле.

Як відомо, основу об'єктів та явищ живої природи становлять три першостихії: повітря, вода, земля. Символи рідної природи відбилися в гербі й прапорі українського народу: тризуб бога морів і річок, сонячно-жовта безмежність пшенично-житніх полів та блакить неба – кольори душі українця [1, 109].

Природа в усіх її проявах, що перед людиною ще в дохристиянські часи поставала передусім у протилежності неба й землі, відбита в давній пам'ятці – "Повісті минулих літ". Одна з триад буття людини, яку пропагував великий філософ, поет Г.С. Сковорода, полягає в тому, що земля, небо й сонце складають єдність космосу, а Всесвіт – це Природа й Духовність.

Проблема вивчення концепту «природа» як етнокультурного, яка розглядається в цій статті, є **актуальною** з огляду на те, що в сучасній лінгвістиці велику увагу приділяють дослідженню мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями українського народу.

Мета наукової розвідки – подати смислову структуру концепту «природа», проаналізовану на основі мови української прози другої половини ХХ ст. У статті, слідом за С. Г. Воркачовим, оперуємо таким лінгвокультурним розумінням концепту: «**Концепт** – це одиниця колективного знання (що спрямовує до вищих духовних цінностей), яка має мовне вираження й позначена етнокультурною специфікою» [2, 41]. **Етнокультурний концепт** визначаємо як словесно виражену змістову одиницю свідомості, збагачену культурними смислами й індивідуальними асоціаціями, яка відображає основні етапи розвитку тієї чи іншої мови й культури.

У філософському розумінні підвалини просторово-часової концепції заклав І. Кант. Продовжувачами його теорії стали А. Грюнбаум, Б. Рассел, Дж. Уітроу та інші вчені. **Аналіз основних досліджень** свідчить про те, що проблемою просторово-часової семантики на сучасному етапі займаються такі мовознавці: М.Д. Ахундов [3], Р.А. Агеева [4], І.Є. Богданова [5], П. Забеліна [6], Л. А. Лисиченко [7], А.І. Осіпов [8], Т.В. Скорбач [9], А. Щєбликіна [10] та інші.

Об'єкти природи сприймаються людиною саме в просторі як універсальному середовищі, де існують усі явища, предмети й відбуваються події. Мова являє собою закодовану систему просторових відношень об'єктів природи.

Посилену увагу українців на мовному рівні до вираження просторових відношень підкреслює І.В. Кононенко [11, 41]. Варто також звернути увагу на два психологічних типи відношення до простору, які виділяє В. Топоров: перший характеризується байдужістю до простору, незацікавленістю в ньому, другий пов'язаний із особливим інтересом до

нього, здатністю розуміти його смисли («прислухатися» до простору) або «вживлювати» їх у нього [12, 480]. Саме до цього типу слід віднести письменників М. Стельмаха, О. Гончара, Г. Тютюнника, мову яких ми досліджуємо, природа в їхній художній системі виступає важливим компонентом простору, оживає й виконує різноманітні функції.

Низку наукових праць присвячено аналізу художнього простору в поетичних творах, де виділяються елементи структури простору й параметри його дослідження (простір "верху" й "низу", простір міста, села, дороги тощо) [13, 16]. У свою чергу зазначимо, що поділ концепту "природа" на "верх" – "низ" досить помітний не тільки в поетичних, а й у прозових творах, зокрема у творчому доробку українських письменників другої половини ХХ ст.

Підставою для поділу засобів вербалізації світу природи на дві категорії («верх» – «низ») є значною мірою художнє бачення самого автора, реалізоване, наприклад, у М. Стельмаха такими рядками: *Знизу мене охоплював світ казки, а зверху – казка весни. І так мені добре було в їхніх обіймах...* [14, т.4, 474].

Таким чином, природний простір окреслюється межами досягнення органів чуття людини – по горизонталі до горизонту, по вертикалі – до неба. Горизонтальний простір об'єктивується назвами земного й водного середовищ, а також усіх живих реалій, які їх населяють: рослинного й тваринного світу. Вертикальний зріз – це небесна сфера, представлена словами *небо, сонце, місяць, зірка (зоря)*. Образи сонця, місяця, зірок в досліджуваних нами художніх творах є не лише просторовими орієнтирами, а й світилами на фоні неба, уособленням поведінки та певних рис характеру чи зовнішності людини. До засобів зображення «верху» можна віднести й номінації атмосферних явищ: *хмара, грім, блискавка* тощо.

Назви, що репрезентують різні просторові коди, у художніх творах рідко виступають ізольовано. Зіставляючись, протиставляючись у складі образних конструкцій, вони разом створюють цілісну мовну картину світу, багатомірний етнокультурний простір, елементи якого взаємодіють. Таке єднання, як підкреслюють Л. А. Лисиченко та Т. В. Скорбач, «створює складну панораму того чи іншого пейзажу і разом з тим відбиває особливості сприйняття світу як цілісного, що обертається в основному в просторовому колі», яке письменник «може осягнути безпосередньо органами чуття» [13, 46]. Показовим щодо цієї тези є такий художній приклад: *Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу* [14, т.4, 436].

Крім того, між «верхом» і «низом» існують ланки, які асоціативно їх з'єднують, вони подані лексемами *туман, імла, вітер, повітря, райдуга* тощо. Символічний зв'язок земного й небесного світів в українській прозі часто передається образом птаха, що в природі знаходиться між двома світами, а в українській традиції відноситься до повітряної стихії [15, 298].

Особливого значення для творчості аналізованих письменників набуває символіка руху природи. З рухом пов'язана така властивість простору, як чуттєве сприйняття (рух можна спостерігати, відчувати на дотик). Важливим для реалізації концепту «природа» є вибір на пряму руху й наявність предметних орієнтирів, які дозволяють визначити місце розташування людини в мовній картині світу.

Широкий спектр мовних інтерпретацій образів землі, води, неба у творах досліджуваних письменників визначається насамперед семантикою відповідних лексичних одиниць, заснованою на

словниковому тлумаченні. Концепт «природа» реалізується словами, які, спираючись на дані словника й на традиційне сприйняття природних феноменів середньою мовною особистістю (за результатом проведеного психолінгвістичного експерименту), можна об'єднати в декілька лексико-семантичних груп: «Небо й небесні світила», «Атмосферні явища», «Стихія вогню й світла», «Особливості земної поверхні», «Водна стихія», «Рослинний світ», «Тваринний світ». Під **лексико-семантичними групами** (надалі ЛСГ), слідом за Л. А. Лисиченко, розуміємо чітко визначений фрагмент лексико-семантичного поля [16, 59]. За Ю. Н. Карауловим, **лексико-семантичне поле** (надалі ЛСП) – це група слів однієї мови, які достатньо тісно пов'язані одне з одним за змістом [17, 57]. Так, ЛСГ «Небо й небесні світила» і ЛСГ «Атмосферні явища» є фрагментом ЛСП «Вертикальний простір», ЛСГ «Особливості земної поверхні», «Водна стихія», «Рослинний світ», «Тваринний світ» – ЛСП «Горизонтальний простір».

Мовні засоби вираження горизонтального простору стосовно вертикального в етнокультурному полі кожного досліджуваного письменника переважають приблизно вдвічі, що пояснюється реалізмом зображення в художніх творах життя, побуту та звичаїв українського народу. Людина – це, перш за все, *земна* істота, для якої "верхній" світ є або предметом, або засобом естетизації, або способом утечі від земних проблем – у мріях, віруваннях про "небесний", потойбічний світ. Таким чином, слова ЛСГ «Небо й небесні світила» та ЛСГ «Атмосферні явища», які характеризують вертикальний простір, у сукупності і в творах М. Стельмаха і в Г. Тютюнника складають однаковий відсоток (29%); ЛСГ «Рослинний світ», «Тваринний світ», «Особливості земної поверхні», «Водна стихія» (тобто горизонтальний простір) – разом по 71 % у кожного з цих авторів. В О. Гончара ж відсоткове відношення дещо інше: вертикальний простір – 37%, горизонтальний – 63%.

ЛСГ «Стихія вогню й світла» подана невеликою кількістю лексичних одиниць (**вогонь, полум'я, багаття, кострище**). Для письменників важливим є не стільки вогонь, скільки світло, а його в художніх текстах здатні випромінювати або віддзеркалювати практично всі об'єкти природного світу: сонце, місяць, зірка, блискавка, вода, рослина. Отже, пов'язані з ЛСГ «Стихія вогню й світла» лексичні одиниці не є значущими самі по собі, їх відносять до інших груп: «Небо й небесні світила», «Атмосферні явища», «Водна стихія», «Рослинний світ», наприклад, у реченні: *Оце б і собі прилягти біля колосу і під шерех стебла заснути до світанкового багаття...* [14, т.6, 264] – лексема **багаття** використовується на позначення світанку; а в контексті: *У відчай вибіг з хати, кинувся на той лужок, де слались полотна, де процвітав бузків вогонь...* [14, т. 5, 376] – лексема **вогонь** означає «цвіт бузку».

Щодо слів ЛСГ «Атмосферні явища», у художніх текстах вони, як правило, є безпосередніми номінаціями природних реалій, але обов'язково ускладнюються образно (*Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки-оболоки* [18, т.5, с. 30]).

Ступінь значущості тієї чи іншої лексико-семантичної групи, виділеної у складі концепту «природа», для репрезентації цього концепту залежить і від специфіки використаних мовних засобів, і від їх кількості, і від частотності їх відтворення. У результаті проведеного аналізу можна стверджувати, що найважливішими вербалізаторами концепту «природа» у творчості досліджуваних прозаїків є номінанти, які належать до лексико-семантичних груп «Небо й небесні світила», «Особливості земної поверхні», «Водна стихія», «Рослинний світ», «Тваринний світ»; менше

подані слова лексико-семантичних груп «Атмосферні явища», «Стихія вогню й світла».

Середня частота використаних лексичних одиниць (число лексем певної лексико-семантичної групи, поділене на загальне число слововживань) у творах різних авторів така:

у **М. Стельмаха**: ЛСГ «Рослинний світ» – 0, 26; ЛСГ «Тваринний світ» – 0, 17; ЛСГ «Небо й небесні світила» – 0, 17; ЛСГ «Особливості земної поверхні» – 0, 15; ЛСГ «Водна стихія» – 0, 13; ЛСГ «Атмосферні явища» – 0, 12;

у **Г. Тютюнника**: ЛСГ «Тваринний світ» – 0, 30; ЛСГ «Небо й небесні світила» – 0, 25; ЛСГ «Рослинний світ» – 0, 20; ЛСГ «Особливості земної поверхні» – 0, 17; ЛСГ «Водна стихія» – 0, 04; ЛСГ «Атмосферні явища» – 0, 037;

у **О. Гончара**: ЛСГ «Небо й небесні світила» – 0, 35; ЛСГ «Рослинний світ» – 0, 20; ЛСГ «Особливості земної поверхні» – 0, 20; ЛСГ «Тваринний світ» – 0, 14; ЛСГ «Водна стихія» – 0, 10; ЛСГ «Атмосферні явища» – 0, 02.

Якщо всі досліджувані лексико-семантичні групи розподілити за категоріями «жива природа» й «нежива природа», то виходить, що в М. Стельмаха й О. Гончара переважають лексеми на позначення об'єктів неживої природи (їх частотність – 0, 6 і 0, 66 відповідно), у Г. Тютюнника спостерігається однакове співвідношення (по 0, 5). Сфера неживої природи, представлена лексико-семантичними групами «Небо й небесні світила», «Особливості земної поверхні», «Водна стихія», становить великий інтерес стосовно і просторових відношень у мовній картині світу, і антропоморфних рис, яких вони набирають у художньому тексті відповідно до традиційного світобачення народу. За рахунок актуалізації певних сем слова на позначення об'єктів неживої природи стають засобом створення образів живих істот, перш за все людини, а сама нежива природа досить часто в контексті оживає.

Таким чином, світ природи в українській прозі другої половини ХХ ст. поданий двома зрізами: вертикальним і горизонтальним, що окреслюються межами досягнення органів чуття людини, елементи яких перебувають у постійній взаємодії. Просторові відношення неба й землі, які є представниками двох світів, утворюють складну систему, яка відбиває особливості мовної картини світу українського етносу і в той самий час світогляд письменника як його представника й знавця культури та традицій свого народу. Людина в художній картині світу – це частина природи, яка просторово перебуває між небом і землею, певним чином поєднуючи їх.

Подальші перспективи дослідження пов'язані з вивченням особливостей взаємодії складових «верху» та «низу», а також часових ознак концепту «природа» в мовному світі української прози другої половини ХХ ст.

ETHNOCULTURAL CONCEPT "NATURE" AS A COMPONENT OF A SPATIAL CODE

I.M. Serebrjanska

The article deals with the analysis of the concept "nature" structure on the basis of the Ukrainian writers' works of the XX th century. It focuses on space characteristic of nature objects in Ukrainian language world picture. It also determines lexical-semantic groups, which realize the concept.

Key words: concept, ethnocultural concept, a spatial code, lexico-semantic group, lexico-semantic field.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ «ПРИРОДА» КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО КОДА

И.Н. Серебрянская

В статье рассматривается смысловая структура концепта «природа» на материале языка художественных произведений украинских писателей второй половины XX ст. Основное внимание отводится особенностям пространственного восприятия объектов природы в украинской языковой картине мира. Выделяются лексико-семантические группы, которые являются вербализаторами исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, этнокультурный концепт, пространственный код, лексико-семантическая группа, лексико-семантическое поле.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кононенко П. П. Українознавство: навч. посібник / Петро Петрович Кононенко. – К. : Заповіт, 1994. – 320 с.
2. Воркачѳ С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачѳ // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
3. Ахундов М.Д. Проблема перерывчатості та неперерывчатості простору і часу / М.Д. Ахундов. – М., 1974. – С. 56-79.
4. Агеева Р.А. Категория пространства и способы ее выражения в языке / Р.А. Агеева // Категории и законы марксистско-ленинской диалектики и языка. – М., 1984. – С. 2-67.
5. Богданова І.Є. Стилїстика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20-40-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / І.Є. Богданова. – Харків, 2002.
6. Забелїна В.П. Вираження просторових відносин в складнопідрядних реченнях сучасної української літературної мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / В.П. Забелїна. – К., 1978.
7. Лисиченко Л.А. Художній простір у мовній картині світу поетичного твору / Лїдія Андрїївна Лисиченко // Лїнгвістичні дослідження: зб. наук. праць. – Харків, 1997. – Вип. 3. – С. 3-7.
8. Осипов А.И. Пространство и время как категории мировосприятия и регуляторы практической деятельности. – Минск, 1989.
9. Скорбач Т.В. Мовні особливості вираження художнього простору в поезії В. Полїщука – мовознавча та літературознавча проблеми / Тетяна Василївна Скорбач // Лїнгвістичні дослідження: зб. наук. праць. – Харків, 1998. – Вип. 5. – С. 147-151.
10. Щєблїкіна Т.А. Лексико-семантичне поле простору в українській мові // Лїнгвістичні дослідження: зб. наук. праць. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 61-67.
11. Кононенко І. В. Національно-мовна картина світу : зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) / Ірина Віталїївна Кононенко // Мовознавство. – 1996. - № 6. – С. 39-46
12. Топоров В. Н. Пространство и текст / В. Н. Топоров // Из работ московского семиотического круга. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 455 – 515.
13. Лисиченко Л. А. Мовний образ простору і психологія поета: наукова монографія / Л. А. Лисиченко, Т. В. Скорбач. – Харків: ХДПУ, 2001. – С. 13.
14. Стельмах М. П. Твори: в 7 т. / Михайло Панасович Стельмах. – К.: Дніпро, 1982 – 1984.
15. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
16. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Лїдія Андрїївна Лисиченко. – Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2006. – 150 с.
17. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля / Ю. Н. Караулов // Филологические науки. - 1972. – №1. – С. 57 – 68
18. Гончар О. Твори : в 7 т. / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1987– 1988.
19. Тютюнник Г. М. Твори: в 2 т. / Григорій Михайлович Тютюнник. – К.: Дніпро, 1970. – Т. 1. : Вир : роман. – 1970. – 450 с.

Надійшла до редакції 27 жовтня 2009 р.